

Љубодраг Димић
Филозофски факултет у Београду

https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch12
327(496.5:497.1)"1918/1920"

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА И АЛБАНЦИ (1918–1920)

Анстракт: Рад представља покушај сагледавања сложених односа нове југословенске државе и њеног албанског становништва у тренутку када држава започиње свој унутрашњеполитички и спољнополитички живот. Померање старих и успостављање нових граница „отворило“ је нови круг насиља на Балкану, оживело „амбиције за простором“, у односе балканских народа и држава активно „укључило“ велике европске силе. Оружана акција албанских одметника, војна и пропагандна интервенција Италије, репресивно понашање југословенских власти, обострани терор и безвлашће, дипломатска борба за границе које су постајале међе на којима се свакодневно гинуло, где је царовао велики страх, несигурност, глад, безакоње, обележило је прве године функционисања југословенске државе на простору Косова и Метохије, западне Македоније и источне Црне Горе. Насиље је у тим областима било вишеструко веће него у другим деловима новонастале државе, економски развој сасвим заустављен, културна запуштеност без граница, стагнација целокупног живота константа. Све је то додатно укидало будућност становништву, како Албанском тако и Српском.

Кључне речи: Србија, Албанија, Срби, Албанци, великоалбанска идеја, велике европске силе и њихови интереси на Балкану, Краљевина СХС, Конференција мира у Паризу, војска, дипломатија, границе, терор, безвлашће, свакодневни живот...

Потискивањем Османског царства са Балкана, до кога је дошло почев од 1912. године (Први балкански рат, Први светски рат), значајан део простора који су и Срби и Албанци сматрали својим, после више векова, „враћен“ је Европи. То је, истовремено, значило померање старих и успостављање нових државних граница на Балкану. Такав процес произвео је сукобе са бројним последицама. Код албанског становништва у Османском царству устаљене географске, етничке и државне границе више се нису „поклапале“, што је подстицало незадовољство албанских племена и дугорочно значило сталну нестабилност. Код Срба је после Балканских ратова, а посебно после Првог светског рата, „отворена“ могућност интеграције српске нације унутар југословенске државе, али та прилика није искоришћена.

Неугасле аспирације за територијама суседа, карактеристичне за све балканске народе и њихове „мегало“ идеје, истовремено су значиле „потрагу“ за новим границама држава на Балкану. Завршетак Првог светског рата била је она важна „тачка у времену“ у којој су у рату поражени могли да сагледају дубину пораза из 1912/13. и 1914/18, а победници тежину наслеђа и одговорност које је доносила победа. Инерција историје однела је, ипак, превагу над покушајима да рационално буде сагледан историјски тренутак. Насупрот ревизионистичким и реваншистичким тежњама побеђених, била су настојања победника да „наплате“ своје ратне победе, задобију улогу у европској политици и поставну чиниоци новог европског поретка успостављеног на крају рата. Та ни мало лака обавеза одредила је спољнополитичку позицију новонастале Краљевине СХС и у годинама које су следиле супротставила је већини њених суседа, између осталих и албанској држави и Албанцима који су се нашли у границама југословен-

ске државе и који се са новонасталом ситуацијом нису мирили.

После ратова 1912–1918. посебно је постао уочљив однос становништва новоослобођених области према српској држави.¹ Турско становништво је пружало пасиван отпор, опредељивало се за исељавање и напуштање изванисламског простора или је остајало да живи у специфичној мимикрији према држави коју није осећало као своју. Бугарофили су, после шока који је произвео ратни пораз, започели са герилским акцијама комитских чета које је осмишљавала и организовала ВМРО. Целу акцију је дугорочно подржавала званична Софија. Албанско становништво, претежно насељено на Косову и Метохији, западним деловима Македоније и источним деловима Црне Горе, које је себе доживљавало као последњу одбрану Османског царства, раскинуло је у време Балканских ратова своју везу са турском државом, али 1912/1913. није успело да постане део новоформиране албанске државе. Тај сан им, поред датих обећања у годинама 1914–1918, Аустроугарска и Бугарска, вођене искључиво сопственим интересима, нису оствариле. У Риму се, такође, током ратних година размишљало о употреби Албанаца при сузбијању претераних захтева Словена и заустављању продора Аустроугарске монархије на Балкан. На самом крају рата Италија их је почела инструментализовати у настојању да реализује своје аспирације на Јадрану и онемогући формирање југословенске државе. У питању је било становништво које није било ни намерно, ни спремно да прихвати српску (1912–1915), а

1 После Балканских ратова Србија је увећана за 39.500 км². На том простору живело је око 1.470.000 становника од којих је преко 700.000 било друге вере и језија (претежно албанско становништво).

касније југословенску државу (од 1918). Њихов коначни циљ било је уједињење свих Албанаца у једну државу, а метод за који су се одлучили била је сепаратистичка акција, побуна, отпор. То је условљавала упорна приврженост великоалбанској идеји осмишљеној 1877. године у Цариграду, као и само албанско друштво оптерећено постојањем сложених патријархалних, племенских и братственичких односа које се, у готово свим битним сегментима, супротстављало функционисању модерне државе каква је југословенска држава настојала да буде. Са драматичним променама у свим сферама живота суочило се и хришћанско становништво области које су после 1912. ушле у састав српске, а 1918. југословенске државе. Процес формирања држављанске свести није могао бити брз, а показало се да је само једним делом био успешан.

*

После целодневних артиљеријских припрема и бомбардовања непријатељских положаја отпочео је у зору 15. септембра 1918. године, под паролом „Јунаци напред у отаџбину“, коначни пробој српских армија и савезничких трупа на Солунском фронту. Пристизање француских снага у Стари Качаник (4.10.1918) са претходницама у Липљану и Штимљу, улазак Охридског одреда у Дебар (5.10.1918) и продор Прве српске армије у Лесковачку котлину (7.10.1918) најавили су ослобођење Косова и Метохије. Врховна команда српске војске је од јединица које су ступале на простор Косова и Метохије захтевала да све операције војног карактера буду пропраћене са што мање разарања, то јест да војска „вароши и уопште насељена места што више поштеди од рушења и штете“, а да саме борбе у насељеним местима избегне „по сваку цену, па ма се нешто и изгубило у времену“. Из тих разлога, према плану

савезничке команде, на простор Косова и Метохије су прво закорачиле француске јединице. Француска застава завијорила се 9. октобра 1918. године у Призрену, а затим и у другим градовима на Косову и Метохији. Српске јединице се на простору Косова и Метохије нису задржавале. Од уласка француских и грчких снага у Призрен (9.10.1918), Урошевац, Липљан, Приштину, Митровицу, Пећ и Ђаковицу (13.10.1918) започела је дислокација тупа Друге армије и измештање војних операција ка Црној Гори, Санџаку и Херцеговини (из Приштине према Куршумлији, и из Митровице према Рашкој, Новом Пазару и Сјеници). Истовремено су извршене припреме за долазак Југословенске дивизије на Простор Косова и Метохије у циљу смене француских трупа, што је и учињено у периоду од 16. до 21. октобра 1918. године. Тако су уместо српских армија јединице Другог југословенског пука, у чијем су сатаву превасходно били југословенски добровољци, распоређене у главним градским средиштима Косова и Метохије – Урошевцу, Призрену, Ђаковици, Пећи, Приштини и Митровици.

Истог тренутка када се на том простору, где није било великих битака, успостављала нова власт, стижу информације о немирима и побуни албанског становништва. Тако је 22. октобра 1918. године привремени начелник Косовског округа јавио Врховној команди у Скопљу да је био приморан да у Приштинском округу организује „привремену полицијску власт...услед немирног духа арнаутског живља“. Начелник је, такође, тражио да „у Призрену буде стално један пук пешадије са потребном артиљеријом“, а све је пропратио и упозорењем да могу настати „рђаве последице“ у призренском и ђаковачком крају због „немања наших трупа тамо“. Само неколико дана касније, 25. октобра 1918.

године, команданту Југословенске дивизије било је јављено да су захтеву власти упућеном становништву да преда присвојену државну имовину „Турци и Арнаути... одупрли, наше општинске власти збацили и оружје им одузели“. Истовремено су пристизале и вести о пљачки коју врше Арнаути из Љуме у дабарском, галичком, гостиварском и тетовском срезу. На отпор локалних албанских првака наилазили су и покушаји успостављања „привремених власти до доласка сталних“, поправке путева, набављања хране за војску уз стриктну обавезу власти да све што је узето од становништва буде и плаћено. Отпор локалног становништва и њихових првака подстицала су и настојања војних власти да у ослобођене крајеве „врате“ све избегле током окупације Косова и Метохије и ратних операција за његово ослобођење. Одлука да српска цивилна власт буде „враћена у живот у свим местима, која нису у зони војних операција“, донета у договору са француском војном командом, такође није прихваћена од албанских првака. Наређења дата војним командантима да храну неопходну јединицама купују од локалних првака чак и у случајевима када се ради о контингентима „присвојеним“ из државних резерви, да у што мањој мери користе кулук при неопходној потреби за оправком кључних и стратешки важних комуникација, да опрезно и са тактом приступају пословима успостављања власти, такође нису дали очекиване резултате. На промену става локалних албанских вођа није утицала ни намера српске Владе да свуда где је то било могуће локална српска власт буде састављена од „угледних мештана“. У тим привременим српским органима власти готово 80% чинили су Албанци. Намера је војних власти била да у што већој мери сарађују са „домаћим угледним људима према којима треба бити пажљив и широкогруд“.

Косово и Метохија запоседнути су веома скромним војним потенцијалима чија се бројност перманентно смањивала са развојем војних операција у Албанији, Црној Гори, Босни и Херцеговини. Осим тога, присуство страних трупа, које су распоређене на Косову и Метохији, код локалног албанског становништва стварало је осећај да тај простор неће остати у саставу српске државе. Стога је успостављена српска власт доживљавана као привремено решење. Тај осећај „привремености“ породило је бројне последице и са разлогом се може сматрати једним од узрочника отпора албанских првака и становништва.

*

У децембру 1918. године, када је отпочела свој живот југословенска држава, албанске политичке, војне, племенске елите већ дуже од четири деценије, са завидном упорношћу, настојале су да реализују идеју о Великој Албанији. Та је идеја преко Призренске лиге из 1878. године, Пећке лиге из 1899. године, Скадарског меморандума из 1912. године, као и преко бројних елабората који су са доследном упорношћу достављани европским владама, постала позната, а делом и подржавана од европских сила (Турска, Аустроугарска, Велика Британија, Италија), али је, што је још важније, захваљујући албанским племенским првацима, у обавезујућој форми стигла до сваке албанске куће на простору који су Албанци сматрали искључиво својим. У њеној основи је била „амбиција“ о запоседању простора и имала је своју предисторију у претходним вековима када је албански чинилац систематичним насељавањем и уобличавањем идеје о Албанцима као заштитницима Османског царства, искочио изван територијалног оквира који су маркирали Скадар, Драч, Јањина, При-

зрен. Ради реализовања постављеног циља албански прваци су били спремни да постану „инструмент“ великих европских сила на Балкану.

У пројекту осмишљеном у кругу албанске елите у Цариграду у предвечерје Берлинског конгреса 1877. године, чији је крајњи циљ било формирање Велике Албаније, било је више одређујућих садржаја. Њиме је дефинисан **простор Албаније четири вилајета** који су чинили: јужна Албанија са Епиром и Јањином (**Јањински вилајет**); северна и средња Албанија са Скадром, Тираном и Елбасаном (**Скадарски вилајет**); Македонија са Дебром, Скопљем, Гостиваром, Прилепом, Битољем и Охридом (**Битољски вилајет**); Косово и Метохија са градовима Пећ, Ђаковица, Призрен, Митровица, Приштина, Ђилане, Прешево, Куманово, Нови Пазар и Сјеница (**Косовски вилајет**). Резултати балканских ратова унеколико су „окрњили“ простор Вилајетске Албаније и реализацију наведене идеје одложили на неко време.

Пројекат Велике Албаније дефинисао је улогу који Албанци треба да играју у наредним годинама и деценијама и они су је се придржавали у годинама после 1918. Беговат, који је имао посебан утицај у функционисању албанског друштва, сматрао је да Албанци треба да буду последња одбрана Турског царства у Европи и у складу са тим исказивао спремност за вођењем „светог рата“ против хришћанских народа. У тим плановима Албанци су требало да буду брана Словенству на Балкану, што им је њиховој политичкој и оружаном акцији давало антисрпски, антисловенски, русофобски, антиправославни карактер. Оружана акција је, такође, имала и антихеленски карактер.

Задобијање подршке великих европских сила садржана је у настојањима албанских првака да служе инте-

ресима свих држава спремних да подрже идеју Велике Албаније. У годинама које су претходиле Великом рату гарант за реализацију великоалбанске идеје нађен је у Турској царевини, касније Аустроугарској монархији, а у време и непосредно по окончању Балканских ратова и у Великој Британији. Та је велика европска сила и пресудно утицала на формирање албанске државе сматрајући да се на тај начин може успешно спутати утицај Русије и ширење панславизма на Балкану. Почев од краја 1918. године реализацију великоалбанске идеје, у складу са својим интересима, континуирано је подржавала Италија. Идеју о Великој Албанији подупирали су током целог међуратног периода и реваншистички и ревизионистички расположени суседи југословенске државе. У исто време пројекат о Великој Албанији имао је унисону подршку политичке, племенске, интелектуалне, економске, војне, криминалне (качачке) елите, као и албанских маса на целом простору назначеном „границама“ будуће Велике Албаније. Опседнутост одбраном територија три некадашња турска санџака (косовски, скадарски, битолски, јањински) била је у основи политике албанске државе и 1918. године.²

Идеја о Великој Албанији суочавала се у годинама које су претходиле Великом рату и временима његовог трајања (1914–1918) са ратним програмом Србије у чијој је основи била југословенска идеја. Та је идеја

2 У тренутку када је 1877. године осмишљена идеја о вилајетској Албанији на простору четири турска санџака живело је око 44% становништва са албанском националном свешћу. У наредним годинама и деценијама тај је проценат увећаван преваходно уз употребу терора. Према неким проценама од 1899. године и образовања тзв. Пећке лиге па до Балканских ратова са простора назначеног границама будуће албанске државе иселило се око 150.000 становника, што је додатно пореметило етничку структуру.

имала основу у јужнословенском етницитету и језичкој блискости југословенских народа, а почев од децембра 1914. била је уобличена у став који је изједначавао по важности „ослобођење огњишта“ (Србије) и уједињење са „неослобођеном браћом“ Србима, Хрватима и Словенцима који су живели на територији Аустроугарске (Нишка декларација од 7.12.1914). Југословенска идеја била је модерна либерална идеја, по својој природи интегративна. У њеној основи доминирала је свест о „заједничком пореклу“, „братству“, „истоветности“ Срба, Хрвата и Словенаца који су измешано живели на простору који је дефинисан као „југословенски простор“. Баштинила је темељне вредности европских револуција 18. и 19. века и грађанина стављала испред одреднице његовог порекла, религије, језика, историје, етничке посебности. Њен интегративни карактер рушио је феудалне баријере, интегрисао и еманциповао становништво, али и исказивао унификаторске тенденције. Из тог угла посматрано југословенска држава није 1918. године била случајност историје. Њену улогу најдиректније је одређивала и воља савезничких држава, исказана у последња четири месеца рата, да Аустроугарска монархија нестане са политичке карте европе. Тако су српске трупе октобра и новембра 1918. године истовремено ослобађале територију некадашње Србије и градиле нову југословенску државу. Савезничке силе су тој новој држави, пре него што је и формирана, одредили улогу да буде експонент сила победница на Балкану, заштитник мировних уговора који ће тек бити склопљени на послератној мировној конференцији и један од „стубова“ поретка чији је задатак да „стишава“ нерасположења, реваншизме, ревизионизме околних држава губитница у рату. Све је то супротстављало нову југословенску државу, уз остало, и аспирацијама

албанске државе и албанског становништва које се није одрицало идеје о формирању Велике Албаније. У основу спора биле су територије.

У предвечерје Првог светског рата готово 20.000 Албанаца, који су током балканских ратова одбегли у Албанију, постали су генератор немира у зони тек успостављене границе албанске државе са Краљевином Србијом. Васпитавани на романтичним визијама Призренске лиге и обузети заносом о „светом рату“ који треба водити против хришћана, албански национализам се почео агресивно испољавати. Ту масу незадовољника и „људи опасног заната“ предводили су прваци са Косова и Метохије и неприкосновени политички ауторитети Бедри бег Пајани, Хасан Приштина, Неџиб бег Драга, Бајрам Цури. Уз њих су били политички прваци из сенке окупљени око Турско-арнаутског комитета у Митровици и Косовског комитета попут Ферат бег Драге, Ибрајима Деве, Ризе бега Креизиуа, Тафир бега. Важну улогу су играли и стари качаци и бунџије којима је живот у безвлашћу и анархији био „природно стање“ и начин стицања материјалног богатства попут Азема Бејте, Садика Раме, Рамадана Шабана. У питању су људи различитих биографија, животног доба, образовања, стечених искустава, енергија, судбина и морала, политичких и материјалних мотива, социјалног порекла, друштвеног положаја, угледа, утицаја и друштвених веза. У основи њихових нереалних националистичких и иредентистичких аспирација, које су задобијале облик националне патологије, био је покушај доказивања етничких права Албанца на простору некадашња четири турска вилајета и оспоравања права осталом становништву, а посебно Србима. Насупрот њима и мотиви власти нису били сведени само на репресивну функцију већ их је одликовало и настојање

да прибаве што више података о „насилној анационалној агитацији“ Албанаца, утичу на формирање свести код становништва о трајном, а не привременом присуству српске, а онда и југословенске државе на простору Косова и Метохије, потреба о националном раду са српским становништвом и његовим „извлачењем“ из деценијске мимикрије, као и формирање српског националног идентитета. Показало се да послове таквог садржаја и толиког обима власт на простору Косова и Метохије, сачињена у недостатку ваљаних кадрова од бивших жандара, војника последње одбране, војних инвалида, „иоле способних небораца“, размењених заробљеника, југословенских добровољаца који нису желели да се боре у регуларним војним јединицама..., није могла да обави, нити је за то била спремна.

*

На ослобођеним територијама војска се сусрела са помешаним расположењем и очекивањима локалног становништва. Из извештаја писаних у другој половини октобра 1918. године било је видно да је за српско и становништво хришћанске вере долазак војних јединица представљао чин коначног ослобођења и повратака српске државе на просторе свога средњовековља. Мањи део албанске и муслиманске популације појаву српске војске дочекао је са олакшањем и надом да ће анархија, пљачка и несигурност престати. Део становништва албанске националности био је убеђен да је присуство српске војске и власти привременог карактера. За највећи број Албанаца долазак српских јединица био је чин који руши све наде, илузије и очекивања о формирању велике албанске државе и захтева организован оружани орпор. Многе је испуњавао страх од могуће казне за недела учињена над Србима у годинама

окупације. Извештаји војних и цивилних власти из октобра и новембра 1918. године сведочили су о масовној пљачки и терору, бројним убиствима, несигурности сваке врсте која влада у тетовском, гостиварском, охридском, галичком и дебарском срезу. Војне власти су регистровале и појаве „одушевљења од стране целокупног становништва и свештенства“ хришћанске вероисповести које је пратило улазак војних јединица у градове на Косову и Метохији. Није им промакла ни жестина тзв „повратног таласа“ анархије који је захватио простор које су српске јединице, вођене новим наређењима, напустиле после само неколико дана. То је и условило наређење начелника штаба Врховне команде војводе Мишића, упућено делу војних јединица у Дебру и околини које је гласило „оружјем натерајте Арнауте на покорност“.

Свакодневни терор, који је посебним интензитетом започео од тренутка ослобођења Косова и Метохије, приморавао је привремене органе власти да од војних јединица на терену траже да „спречавају арнаутска насиља“. Такође је регистрована и појава „Арнаута пљачкаша“ који у великим групама од по 100-150 људи под оружјем у битољској области пустошили цела села, пљачкали транспорте намирница намењене војсци и са отетим пленом бежали у Албанију. Војску је додатно приморавала на дејства непоузданост и неупотребљивост војних обвезника са територије Битољске дивизијске области. О големим размерама анархије говорили су и извештаји у којима је навођено да слаби војни ефективи нису у стању да заштите државну имовину на простору Ђаковице, Истока, Дечана, Рудника, да се у Пећи „из освете“ пљачкају радње, да треба хитно формирати полицију способну да се супротстави изгредницима. Навођени су и примери, попут оног из Плава,

да Арнаути сами позивају војску „ради увођења реда“. Војни команданти на терену су уочавали да код становништва Пећи и околних села „има велика количина оружја“ и тражили да се у што краћем року приступи његовом прикупљању. Стање у Косовском округу означавано је термином „безвлашће“. Од војних власти захтеван је „претрес“ вароши Приштина и „разоружање“ места Ѓџилане и Подујево.

Постојеће стање на терену захтевало је, по мишљењу надлежних војних команди, „увођење реда“ и очување „ауторитета наших власти“. Анархија, присутна у свим сферама живота, одредила је правце деловања војске доделивши јој улогу гаранта безбедности, заштитника државне и личне имовине, чувара реда и мира, организатора локалне управе. Бројност функција које је војска обављала у ослобођеним областима, попут надзора над цивилним властима, решавања персоналних и кадровских питања, организације економског живота, снабдевања и исхране, одржавања комуникација, решавања социјалних проблема и питања, здравствене заштите и просветних проблема, пресудно је утицала да и највише војне власти са тешкоћама прате све активности које јединице на терену реализују. Обим послова које је требало обавити и њихова сложена природа обесмишљавали су улогу коју је војска требало да врши.

У типологији отпора који се може уочити у областима насељеним албанским становништвом, посебан вид представљају напади на органе државе и институције власти. Октобра 1918. регистрована су прва два оружана напада на суд општине у Прилужју. Власт је била мишљења да напади таквог типа, када се пуца у државне институције, представљају „напад на државу“ и да као такви нису само симболични чин отпора, већ и сведочанство о доминантном расположењу албанског

становништва које предвођено својим првацима није спремно да призна државну власт. Почетком новембра отпор је задобио све израженију оружану форму и учљиву политичку позадину. Мета напада биле су државне институције у формирању и државни (општински) чиновници. Све је то било део покушаја негирања постојања државних институција, српске власти и њиховог ауторитета. Анархија је почела добијати облик побуне која је зачета у срезу Вучитрн, а одатле се ширила према Истоку и Дреници. Показало се да локални полицијски органи немају моћ да изврше разоружање становништва, спрече даље ширење побуне, обаве више од 10% постојећих обавеза. На простору среза Исток регистровано је око „600 наоружаних Арнаута“. У срезу Дреница „60 наоружаних Арнаута збацило је 6. новембра 1918. са власти председника општине“ уз политичку поруку да га не може „поставити српска војска...кад ће ово бити Албанија“. Анархија је са сваким новим даном добијала све јаснији политички профил и организованији облик отпора. У исто време, 6. и 7. новембра 1918. године регистрована је побуна „арнаутских села“ на левој обали реке Ситнице, оружани напади на српска села, повећани интензитет пљачке стоке, напади на „женскиње“, насилно разоружавање Срба. Војне власти су учавале настојања Албанаца да реку Ситницу означе границом до које се простире српска власт. Председник општине из Истока је извештавао „да се осећа покрет и да постоји завера између Арнаута од Радовца па до Рудника да не признају никакву власт, да неће положити оружје и да неће давати никакве реквизиције које се од њих траже...“. Албанска пропаганда истрајавала је у ставу „да ће Србија одступити и да власт српска неће бити овде још два три дана“ и тиме наговештавала је скору општу побуну Албана-

ца. То су потврђивали и војни извештаји из Пећи који су указивали на појаву гласина које су говориле да ће Пећ ускоро припасти Албанији и „да је Србија дошла само да прође за Црну Гору“. У њима је, такође, констатовано да су Албанци наоружани „до зуба“, да срезом крстаре емисари из Албаније који шире проалбанску пропаганди, да је код становништва уочљиво одсуство воље да поштује локалну власт „јер тврдо верује да ови крајеви морају припасти Албанији“. Српска, а затим југословенска власт није прихватана од самог њеног успостављања. Она се не жели, њој се не дозвољава да профункционише, она се руши и оспорава, негира, непоштује, насилно укида. Подаци попут оних који се могу наћи у извештајима војних и цивилних власти о окупљању 300 качака око Садика Раме, планираном нападу око 1.000 качака на манастир Девич, чети Азема Бејте која броји 300 бораца, нападу око 300 качака на Лаб и протеривању српског становништва, четама које имају између 50 и 60 одметника и које сеју пустош у срезovima Исток, Вучитрн, Подујево, Митровица, прикупању око 2.000 бораца у Гашу и Краснићу с циљем напада на границу, присуству 360 качака у срезу Вучитрн, 500 у срезу Звечан, 600 у срезу Пећ, припреми војске сачињене од одбеглих качака која досеже до 10.000 бораца и има циљ да истовремено из Албаније дејствује према Плаву, Ђаковици, Пећи, Гусињу, Подгорици, Бару, сведочили су о димензијама могућих сукоба и степену опште несигурности.

У датим околностима акција власти је ишла у два правца. Локалној власти је наложено „да ничим не изазива отпор или незадовољство“, да води рачуна о становништву и излази у сусрет „жељи народа“, да власт врше „истакнути мештани“. То је чињено поред сазнања да локална власт није само неспособна, већ пре свега

непоуздана На другој страни била је наредба војводе Мишића од 7. новембра 1919. године да уз употрену пешадије и артиљерије буде извршено „насилно разоружање“ албанског становништва на левој обали реке Ситнице уз узимање „таоца од главара и виђенијих Арнаута“ и њихово интернирање. Разоружање албанског становништва, изнуђено размерама безвлашћа, морало се периодично понављати. Процењивано је у акцијама разоружања, које су често биле бруталне, „прикупљено“ само око 10% оружја које се налазило у рукама локалног становништва.

Током трајања акције разоружања вођство албанског отпора и део качака склонио се у подручје Хаса у Албанији и активно укључило у пропагандну, а касније оружану акцију коју је из Скадра водио новоосновани Косовски комитет (основан 7. новембра 1918. године). Наведена пропаганда била је у функцији припреме побуне ширих размера. У том циљу формиран су „агитациони одбори“ у Скадру, Скопљу, Пећи, Ђаковици, Приштини, Качанику, Дебру и Вучитрну. Циљ пропагандне акције био је, како су извештавали представници власти са терена, „да се један велики део наше територије присаједини Албанији“. У том контексту регистрована је спремност појединих албанских племена са територије Албаније да појачају качачку акцију и повежу се са постојећим одметничким групама на простору новоформиране југословенске државе. Целу акцију подржавале су, а делом и организовали, италијанске агентуре из Албаније. У њиховим проценама рачунало се са око 50.000 бораца са територије Албаније спремних да пруже помоћ својим сународницима у Метохији и западној Македонији.

Децембра 1918. године албански напади на војску, полицију и жандармерију добили су на интензитету

и били су у директној вези са вестима о проглашењу југословенске државе и скором одржавању Конференције мира у Паризу. Одговор југословенске државе огледао се у оружаној акцији током које су прекорачене границе Албаније и запоседнуте „стратегијске тачке“ на територији албанске државе. Пораз који су претрпели, губитци у људству и повлачење у разбијеним групама значили су крај надама албанских првака о нападу и запоседању Метохије. Акција разоружања и све оно што је након тога следило није значило коначно сузбијање одметништва. Несигурност живота није умањена, лична и имовинска безбедност и даље није била загарантована, одметничке банде наставиле су са својом акцијом. Италијанска и албанска пропаганда добијала је на интензитету. Све наведено доводи у сумњу дуго опстајуће тезе албанске историографије да је терор српских и југословенских власти произвео албанску побуну из 1918/1919. године. Документи говоре да је непристајање на власт српске државе, пре него што је та власт у целини и успостављена, као и утицај страних агентура (пре свега италијанске), истински узрок побуне албанских племена. Подаци о страдалим у сукобима војске и качачких банди које налазимо у документима, попут оних о 100 погинулих качака код Батуше у Ђаковачком срезу, 100 одметника страдалих у борбама код Ораховца, 655 ликвидираних у сукобима у Подримљу, чак иако су претерани, сведоче о размерама терора и жестини сукоба.

*

Побуна албанског становништва започела је фебруара 1919. године у Плаву и Гусињу. У њеној основи било је више важних саставница: ментално-карактерни склоп локалног становништва, идеја о блиском

формирању велике албанске државе, дуготрајна мимикрја у којој се живело, наглашена осећања о потреби самозаштите код Албанаца, агресивно пропагандно и агентурно присуство Италије која је подјаривала све видове незадовољстава албанског становништва новом југословенском влашћу, изражени анимозитети према Србији, Црној Гори и Србима, настојање младе југословенске државе да успостави власт на целокупном простору који се нашао унутар њених граница. Незадовољство постојећим стањем, уверења које су подстицали италијански агенти да се у скором времену може прогласити „присаједињење тог краја независној албанској држави“, пропагандне поруке које је слала званична Тирана (влада Турхан паше) и њена великоалбанска политика, делатност албанских комитета чије су централе биле у Скадру, а одбори у Ђаковици, Пећи, Плаву, Гусињу, Приштини, Качанику, Вучитрну, Скопљу и Дебру, најдиректније су подстицали побуну Албанаца. И она није случајно избила, нити је случајно добила велики међународни публицитет, непосредно пред почетак рада Конференције мира у Паризу.

Неизвесност и исчекивање коначне судбине простора насељеног албанским становништвом била је основна карактеристика политичког стања у Плаву и Гусињу на прелазу из 1918. у 1919. годину. Почетак рада Мировне конференције у Паризу будио је наде албанских првака, политички подстицаних и економски подржаваних од Италије, да ће територије тих округа бити припојене албанској држави. Процењивано је да почетак рада Мировне конференције у Паризу на којој је, уз остало, југословенска држава задобила међународно признање и географско-политички идентитет, отпочела свој међународни политички живот, истакла политичке ставове и националне аспирације, уградила

себе у међународне дипломатске токове, представља последњи тренутак у коме су Албанци имали прилику да скрену пажњу европским силама на себе, своје захтеве и територијалне аспирације. Да би се у томе успело били су потребни инциденти чији би пропагандни одјек „скренуо пажњу“ представника великих сила на „албанско питање“ и потребу његовог решавања искључиво у границама Велике Албаније. Томе су служили учестали сукоби албанских и италијанских снага са српским јединицама са циљем стицања контроле над стратешким тачкама на граници, појачана активност качачких банди, инциденти и појачани терор на путевима уз границу, формирање Косовског комитета задуженог да координира оружану акцију и успоставља везе са представницима великих сила. Томе је, такође, служила и побуна која се зачела у Плаву и Гусињу, захватила Метохију и Дреницу с намером да се прошири и на друге области у којима живе Албанци.

Повод за побуну било је настојање власти да појача бојеву готовост чете војника у Плаву, али су брзина којом се побуна ширила, њена силовитост, страст побуњеника, војна организованост, бројност, преговарачки захтеви, говорили о политичкој суштини целог догађаја. После неуспешних преговора употребљена је војна сила. Резултат војне акције огледао се у деблокади Плава, протеривању побуњених албанских првака који су избегли у Гаш, Краснић, Малесију и одатле наставили своју антисрпску и антијугословенску акцију, стављају под контролу путног правца од Плава до Пећи. После гушења побуне гранична линија од Плава и Гусиња до јадранске обале постала је простор честих инцидената, војних упада, оружаних обрачуна ширих размера, пљачке и несигурности. Цео догађај италијанска пропаганда је настојала да представи као „масакар“ над албанским становништвом.

Друго жариште побуне, које није „угашено“ током целе 1919. године, била је Дреница и читава Метохија. У тим деловима новоформиране југословенске државе побуна је војном акцијом „пресечена“ пре него што се исказала у свој својој силовитости, али никада није до краја „угушена“. У питању је био простор који је и у претходним деценијама био испуњен немиром. У њему је пљачка била вид привређивања и преживљавања, стање анархије и побуне сталност, великоалбанска идеја оквир, италијанска и албанска пропаганда подстицај, четовање и одметање од власти традиција, поданичко и хајдучко понашање део менталитета, подвојеност друштва испуњених верским и националним антагонизмима и мимикрија начин живота, напетост, исцекивање, вребање „згодне прилике“ и употреба насиља константа. У датим условима разнолике групе отпадника од закона, пљачкаша и незадовољника различите врсте постајале су од противника сваке власти политички противници југословенске државе и конкретне власти која је тек успостављана. Њихове „енергије“ су тако биле усмераване у два основна правца – неприхватање југословенске власти и захтеви за прикључењем целокупне територије на којој живе Албанци албанској држави. На тај начин убице, пљачкаши, стококрадице, лопови сваке врсте заједно са политичарима, беговима и људима од угледа, али и са доушницима, шпијунима, плаћеницима, политичарима подржаваним и финансираним од власт, постали су „национални радници“, заговорници и творци будуће „Велике Албаније“, људи чије најниже страсти добијају обланду политички мотивисаних поступака. Тај процес је, у првим годинама функционисања Краљевине СХС и успостављања њеног односа са албанским становништвом, паралелан и суштински повезан са догађајима који од појединачних

прерастају у опште, а од анархије у организовану, понекад отворену и силовиту, а чешће у латентну побуну.

После побуна у Плаву, Гусињу и Дреници готово цела 1919. година протекла је у сузбијању одметничких чета, гушењу „качачке акције“, чишћењу терена, разоражавању, онемогућавању албанске пропаганде, успостављању ефикасније државне управе. У тим настојањима неминовна је била употреба оружане силе, посебно у пограничној зони. И она је неселективно и без мере употребљавана. Репресивно понашање власти било је одговор на оружану побуну Албанаца. Војска која је ангажована на заштити границе имала је иза себе простор у коме је царевао терор и неизвесност, а испред себе опасног противника који је био инструкуран и наоружаван из Рима и под италијанском заштитом.

*

Однос југословенске државе и албанског становништва у првој половини 1919. године најдиректније је био одређен дешавањима на Конференцији мира у Паризу. Већ прво делимично разматрање албанског питања, до кога је дошло 11. марта 1919. године, подстакло је интензивније војне и политичке активности на терену уз границу. Учестале су италијанске војне акције, постало је видно јачање њиховог политичког и војног присуства међу Албанцима, све је уочљивије било гомилање качачких чета наоружаних италијанским оружјем. Одговор власти нове југословенске државе огледао се, између осталог, у „већој пажњи“ која је посвећивана приликама у Дебру, Љуми, Скадру, Призрену, Ђаковици, Пећи, Плаву и Гусињу. Власт је била свесна да ће једино уз знатно већа материјална средства која би била ангажована на поправљању постојећих прилика у том простору и обилном под-

мићивању албанских првака моћи да парира Италији. Била је, такође, неопходна и већа ажурност и посвећеност државним пословима административног апарата У противном једини начин да се парира противнику била је употреба „велике силе“. У недостатку регуларне војске и довољног броја жандара томе су требало да служе тзв. „арнаутски батаљони“ формиран крајем марта 1919. године. Њихово распоређивање у међупростору према италијанским положајима, упутство Есад Паше Топтанија да се од њега „постављени чиновници“ претежно албанске националности ставе на располагање генералу Терзићу и формирање посебног Есад-пашиног Одбора и Дебру задуженог за вођење „код арнаутских пламана једне политике повољне по нас и сузбијање талијанске пропаганде у Албанији и код Арнаута на нашој страни“, било је у функцији подизања нарушеног морала код „наших присталица“ Албанаца. Организовањем „Есад-пашиног Одбора“, формирањем „арнаутских батаљона“, тешњом сарадњом војних и цивилних власти на терену, јасним дефинисањем жељене „граничне линије“ са приоритетом запоседања стратешких тачака, почела се назирати „албанска политика“ југословенске државе.

Југословенска „албанска политика“ прилагођавала се током 1919. године дешавањима на Конференцији мира у Паризу и приликама на терену. Суочен са ставовима председника САД Вудро Вилсона, који су „храбрили“ италијанске претензије у Албанији, Никола Пашић је тражио од државних власти „појачан рад“ на придобијању албанских племена, посебно Мирдита. Инструкције војних власти из јуна 1919. године говориле су да политички тренутак „налаже да се према Арнаутима заузме најпомирљивије држање“, да „колебљива“ албанска племена попут Хаса, Гаша и Крас-

нића „буду искључиво под нашом умереном влашћу“, да се ни у ком случају не дозволи „италијанска окупација“, да се јано каже свима који имају великоалбанске претензије да ће се постојоћа „демаркациона линија“ бранити силом.

Југословенска страна је на Конференцији мира у Паризу постојећу границу са Албанијом, успостављену 1913. године, сматрала неприродном, наметнутом и тешко брањивом. Ипак, независно од наведеног става, представници Краљевине СХС су у „Мемоару“ поднетом Конференцији Мира у Паризу истицали да „албанска територија, онако како је била обележена на Лондонској конференцији, образује независну државу“. У случају да силе победнице не потврде одлуке Лондонске конференције из маја 1913. године и признају некој другој држави „право на окупацију или протекторат“ над Албанијом или неким њеним делом, југословенска страна је наглашавала да задржава себи право да заштити „своје животне интересе у тим пределима“. У складу са тим понашале су се и југословенске цивилне и војне власти на терену свакодневно суочене са покретима и агресивним акцијама Италије, оружаним сукобима са качачким четама, продором италијанске пропаганде. Захтеви упућивани савезницима да обуставе „наступање Италије у Албанији и према нашој граници“ нису наилазили на разумевање европских сила победница у Великом рату. Недовољни су били и резултати настојања да се сами Албанце супротставе политици коју води Италија. Покушаји обнављања старих веза са појединим албанским племенима „која су ближа к нама“, такође, нису породили очекиване резултате. Обећања давана појединим албанским фисовима да од Конференције мира траже „да се сједине са Србијом“, а да за узврат добију аутономност у унутрашњој

управи и поштовање обичаја, нису могла да задовоље апетите албанских првака. Подстицање албанског оружаног устанка против Италије није дало резултате. Није било ни разумевања представника великих сила за разлоге географског, историјског, етничког, политичког, економског, стратешког карактера да Скадар и његова околина буду припојени југословенској држави. Савезници нису имали намере да уваже ни југословенски захтев за формирањем „природне границе“ која би ишла Црним Дримом испод Дебра до састава са Белим Дримом, а затим до ушћа у Јадранско море. На дипломатском плану Делегација Краљевине СХС није могла да спута аспирације Италије и намере савезничких сила да јој доделе мандат над Албанијом. Први већи оружани сукоби трупа обе државе изазвале су већу позорност у дипломатским круговима у Паризу.

Меморандум од 9. децембра 1919. године разрешио је дилеме око коначног решења „албанског питања“. Тим актом велике силе су доделиле Италији потпуни суверенитет над Валоном и њеним залеђем. Грчка је под свој суверенитет добила територију западно и јужно од линије брег Тумба – река Војуша – Тепелени – Пољане – Аспри Пруге. Краљевини СХС је Конференција мира признала право да гради и експлоатише железницу северно од паралеле 41.15' долином реке Маће. Остали део Албаније стављен је под гаранцију и врховну контролу Друштва народа као чувара његове евентуалне независности. У име Друштва народа тај задатак (мандат) поверен је Италији, Грчкој и Краљевини СХС. Границе албанске државе, па и оне према Краљевини СХС, тек је требало да утврди Конференција амбасадора. Суштински Меморандум од 9. децембра 1919. године чинила су два дела: први део је обезбеђивао већ извојеване тековине за Италију, док други није значао сте-

чено право Краљевини СХС. Присуство италијанске државе на Балкану представљало је велику опасност за Краљевину СХС. Нека од кључних питања југословенске државе, чије је решавање наговестио пробој Солунског фронта, дочекала су Нову 1920. годину нерешена.

*

Изузетан стратешки значај простора, који је оној од држава која њиме располаже доносио значајну предност у односу на суседе, такође је утицао на оновремену садашњост и будућност свих балканских држава и народа. То је, истовремено, значило мноштво криза и сукоба у односима са суседним земљама, великим силама и сопственим становништвом, као и сталну потребу да државна територија буде брањена као споља, тако и изнутра. Употреба силе на спољном и унутрашњем плану значила је перманентно исцрпљивање које је спутавало модернизационе процесе, постојеће сукобе чинило трајнијим и дубљим, а друштвене реформе успореним и закаселим.

Ратови су, такође произвели несклад између државних и економских граница простора који је 1918. постао део територије југословенске државе. Последице су посебно биле видне у сфери економије и комуникација. Окончањем ратова дефинитивно је престало да постоји заједничко балканско тржиште. Границе балканских држава после ратова 1912-1918. године нису биле сталне и сигурне. Граница са Албанијом утврђена 1913. године доживела је првих послератних година само мање корекције. Њу нису исцртавали ни Срби ни Албанци већ представници европских сила победница. Гранична међа је дефинитивно била утврђена одлукама Конференције амбасадора. Завршни протокол о разграничењу потписан је 26. јула 1926. године у Фиренци.

Граница је спутавала албанска племена да дођу до градова на чијим су пијцама вековима нудила своје про-

изводе и намиривале неопходне потребе, утицала на одумирање занатства и трговине, а самим тим и градова који су остали са српске, а касније југословенске стране границе (Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Охрид), обезвређивала значај традиционалних балканских путева, подстицала пљачку качачких чета, живот становништва чинила несигурним. Тако су границе Албаније и Србије, а касније Краљевине СХС, посебно у првим послератним годинама, више биле ровови на којима су стајале непријатељске војске, него међе које омогућавају несметану трговину, економски просперитет, културну размену. Хоризонталне комуникације које су пресецале простор новоослобођених области постали су путеви који, због непријатељских односа Срба и Албанаца и Срба и Бугара, не воде никамо. Једна од битних вертикалних комуникација која је повезивала Пећ са Ђаковицом, Призреном, Дебром и Охридом изгубила је свој значај услед чињенице да су поједини њени делови више пута прелазили границу две државе и тако, у годинама у којима је царовало непријатељство, укидали смисао постојања и функционисања тог путног правца.

Превладавање етничке, верске, социјалне и опште дезинтеграција српског и албанског становништва на деловима територије која се нашла унутар граница југословенске и албанске државе тражило је и време и политичку добру вољу. А тога није било. Оно је, такође, играло важну улогу у превладавању тешког историјског наслеђа које се, у свим својим облицима, испречило између југословенске и албанске државе и српског и албанског становништва, одређујући судбину простора, темпо развоја, форме међусобне комуникације и друштвеног организовања.

Током седам година у којима се претежно ратовало (1912-1918) догодиле су се на простору задобијеном у

Балканским ратовима и Првом светском рату бројне промене од далекосежног значаја. Навдени простор је престао да буде територија Турског царства. Једно време је био укључен у састав српске и црногорске државе. Поделио је судбину окупиране Србије и био подељен на зоне у којима су окупациону власт вршиле Аустроугарска и Бугарска. Стварност живота на њему превасходно је одређивао терор у коме су предњачили албански качаци, бугарске комите и власт ма чија да је била. Године 1918. наведено подручје је постало део југословенске државе. Све ратом „произведене“ промене пратиле су: пропаганда из више центара моћи, успостављање и брисање граница, смене различитих администрација, бројне реорганизације институција, смењивање државних политика, наметање увек нових правила и насилно обликовање идентитета. Све је то присутно и „живо“ 1918. и наредних година када су у питању политичке идеје, институције, свакодневна пракса, збркана свест становништва у годинама формирања Краљевине СХС. Наведено наслеђе ратова имало је различиту „дубину“ и „снагу“ која у годинама које су следиле не само да је демонстрирала своју разорност већ претежно одређивала судбину државе и њених становника. Мимо ратова и свега што су у наслеђе оставили 1918. године југословенској држави у питању је био простор оптерећен терором и страдањем, разарањем и пљачком, усковитланим страстима, великим очекивањима и подједнаким разочарењима, пропагандом и гласинама, страхом, епидемијама, сиромаштвом, заосталошћу, примитивизмом. Рат на граници није окончан 1918. године, већ је тек добио на замаху и својом насилном природом обележио живот у неколико наредних година. Ту је дуго царовала својеврсна „култура насиља“ која слику живота

чини суморном и укида будућност становницима који ту живе. Како „нове области“ нису биле ни комуникационо, ни економски, ни културно, ни политички, ни етнички, ни верски адекватно интегрисане велика југословенска интеграција им је нудила мању перспективу него другим територијама које су после 1918. биле у границама заједничке државе.

Крајеви после вишевековне турске власти 1912. присајдињени Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори, а 1918. године и Краљевини СХС, имали су територију од 45.527км² (18,4% територије тих држава). После потписивања мировног уговора са Бугарском у Неију, Грчкој је припало 52%, Краљевини СХС 38%, а Бугарској 10% некадашње територије турске државе на Балкану. Простор који је припао југословенској држави био је административно организован унутар 16 округа. Према попису становништва из 1921. на њему је живело 11,6% од укупног броја становника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У питању је био простор који је 1918. године „каснио“ готово век и по за развијеним деловима новонастале југословенске државе. У питању је превасходно аграрни простор на коме доминира мали посед (70,8% свих поседа има нешто више од од 2 хектара и на њима живе породице које просечно имају преко 5,5 укућана), који није способан за самостални економски живот јер не даје тржишне вишкове, везује радну снагу у непродуктивном раду, троши властити натурални продукт, има недовољну акумулацију да покрене модернизацију у начину производње и живота, на тржишту се не појављује ни као продавац ни као купац. Мали посед додатно „осамљује“ село „нових области“, а његове становнике (и Србе и Албанце) приморава на живот у немаштини и глади. Последице које су одатле

проистицале биле су бројне. Мали посед је укидо будућност онима који на њему живе, спутавао промене, приморавао његове власнике да остају при старим навикама у обради земље, дрвеним алатима, аутохтоним пасминама стоке, начину живота који је више био ослоњен на пушку него на мотику. На малом поседу, чији су житељи на југу државе перманентно страховали од глади, доминирала је култура хлебних жита (78,34% свих обрадивих површина док је само 12% обрађеног земљишта под интензивним културама). Од укупне пољопривредне производње у Краљевини СХС само 6-10% чини производња у новоослобођеним областима независно од тога што су равничарски реони били плодни. Приноси су у тим областима до 2 пута мањи по хектару у односу на развијеније делове југословенске државе. Сељак годишње ради на своме поседу од 60 до 90 дана, што најдиректније утиче на формирање нерадних менталитета и подстиче пљачкашку привреду.

У наовоослобођеним областима није било развијено финансијско тржиште (године 1919. ту је сконцентрисано 0,1% капитала југословенске државе, а тек 1926. укупан капитал чини 1% југословенског капитала и то под већинском контролом страних банака). Финансијска интервенција државе се у тим областима до 1918., као и наредних неколико година није ни осећала. У таквим околностима сваки економски и финансијски напредак добијао је снажно политичко обележје. Другим речима, напредак није могао бити подстакнут из сфере економског, јер није било акумулације, већ само из сфере политичког. Финансијска интервенција са политичком позадином „отварала је“ изражену могућност манипулације и корупције.

У новоослобођеним областима после 1918. године није постојало озбиљно тржиште, а ратови су нај-

директније утицали на додатно разбијање онога што је пресотало из турских времена. Био је потребан изузетан напор и време да токови кретања робе, новца, људи буду преусмерени ка новим економским, финансијским и политичким центрима унутар граница југословенске државе.

Економска разарања која су проузроковали ратови (1912–1918) и живот у анархији и безакоњу додатно су допринела укидању привредне перспективе. Према неким проценама ратна штета на простору Србије, Македоније и Косова и Метохије износила је од 7 до 10 милијарди златних франака. У таквим околностима, аутархична привреда тих области није била у могућности да издржи озбиљну производну и тржишну конкуренцију. На једном делу тог простора и даље су били присутни феудални власнички односи. Занатство је било у опадању. Тај процес додатно је убрзала атрофија градова уз нове границе који губе свој некадашњи значај и привредни смисао. Под притиском индустријских производа, новоуспостављеном конкуренцијом тржишта и променом обичаја чак 43 различитих традиционалних заната почиње да „посуштаје“ и одумире на простору новоослобођених области. Успорени развој индустрије, чија је структура морала бити подређена аграрном друштву, такође је директно утицао на укупне привредне прилике (ту је сконцентрисано 1921. само 2,32% од индустријских предузећа у југословенској држави). Томе доприносе и недовољно развијене комуникације, губитак значаја тзв. „бочних“ и „вертикалних“ путева, њихов лош квалитет (ту је сконцентрисано 11% свих путева) и слаба густина железничке мреже (од 44 среза само кроз 22 пролази пруга), као и општа несигурност. Када су у питању приходи од царина, ту се остварује само од 2 до 4% свих југословенских царин-

ских прихода и исто толико промета. Према доступним подацима шверц је у деловима уз границу са Албанијом био 10 пута већи од регистрованог извоза и увоза.

Једна од основних карактеристика тог времена било је и пропадање градова, посебно оних уз границу. Према доступним подацима, Ђевђелија 1921. има 46% мање становника него по попису из 1910, Битољ 41,2%, Дебар 30%. Градови на простору новоослобођених области губе око 60.770 варошана. То истовремено значи, посебно за градове уз границу, губитак „потрошачког реона“, јер потенцијални продавци и купци на њиховим пијацама и потрошачи занатских производа остају на другој страни државних међа. Градови у новоослобођеним областима али и у Црној Гори губе трговински значај и везе са Скадром, Драчом, Елбасаном, остају комуникационо у „мртвом углу“ нове југословенске државе, постају раскрснице путева који не воде никамо. Сљубљени са „тврдим границама раздвајања“ на којима све до 1921. наставља да траје рат, где лојалност држави појачава искључивости и подстиче нетрпељивости подједнако као и отпор, они немају шансу да се развијају и међају. У питању је време у коме је видан својеврстан „пораз“ градова уз границу, а самим тим и око 23,7% становника тих области који су у њима живели. Посебно дубоку кризу преживљава после 1918. године трговачки сталеж. Једини град који у некадашњим новоослобођеним областима остварује напредак је Скопље.

У областима у којима су Срби и Албаци живели заједно, често измешани, сиромаштво и непросвећеност ишли су „руку под руку“. Од укупно 1.386.091 становника области (попис из 1921) неписмених је било 81,3% (44% међу варошанима и 89% међу становницима села). Албанска популација је била 97% неписмена

(албанске жене са 99,1%). У тим деловима државе готово 40% за школу дорасле деце није ишло у школу. Приправне разреде похађало је само 2% деце. Издвајања за просвету, поред катастрофалних показатеља о општој непросвећености, била су по 1 км² пет пута мања него у Словенији. За искорењивање неписмености издвајано је 0,53 динара по становнику. Школе су финансиране са око 20% средстава потребних за њихово одржавања и рад са ученицима. Једна школа долазила је, у просеку, на 35 км², а у појединим деловима и на 200 км². Похађање наставе је захтевало од ђака да неколико сати дневно пешаче до школе У питању је изузетно оптерећење наслеђем и простор у коме царују социјалне и заразне болести. Попут економских, ни културне прилике нису биле у могућности да подстакну и убрзају процес промена, модернизације и развоја.

У албанском друштву одређеном специфичним патријархалним, племенским, братственичким, породичним односима и окренутом самом себи, обичајним регулама и формама удруживања и солидарности својственим патријархалној средини, није било спремности да држава буде прихваћена ни на просветно-културном плану. Установе владарског и старешинског слоја (аге и бегови), искључивост ислама, шеријатско право, угасле културне навике, потхрањивале су конзервативизам албанске националне средине и чиниле је непријатељски оријентисаном према држави. Када су школа и просвета у питању то друштво није имало свој „процват“ у годинама пред Велики рат, па тако ни могућност да га српска војска и југословенска власт у кратком времену сатру. На простору „новоослобођених области“ постојале су школе при религиозним објектима (мектеби и сибијан-мектеби) у којима се настава изводила на турском, арапском и ређе албан-

ском језику. У том типу школа наставу је изводило 50 муфтија и око 600 имама. Медреса је постојала скоро у свакој вароши на Косову и Метохији. У периоду до 1924. држава је „на југу“ отворила 1.400 школа, подигла 486 школских зграда, оформила преко 100 књижница, запослила око 2.000 учитеља. Школе је похађало 14.415 муслиманских и албанских ђака (Албанци чине око $\frac{1}{2}$ тог броја). Држава је давала Албанцима 20 стипендија за студије на универзитету, а вакуфске дирекције још 30 до 100 сваке године. Упоредо са наведеним перманентно је настављено игнорисање државне школе и државне школске политике.

Живот у областима у којима су Срби и Албанци живели био је испуњен свакодневним терором (то је још једна од битних карактеристика наслеђа). Свикнутост на жиувот са оружјем била је посебно присутна код Албанаца. Свакодневни терор чинила су убиства, покушаји убистава, разбојништва, пљачке, отмице, силовања, одметања од закона, паљевине, крађе стоке, отимање имовине, провале, шпијунажа и много шта друго. Примера ради наводимо да је на том простору (16 округа прикључених Србији 1913, а југословенској држави 1918. године) убистава било четири пута више него у другим областима тек формиране југословенске државе. Осећај привремености пратила је општа несигурност живота. То је једно од најмаркантнијих обележја политичких, друштвених, економских, културних, верских, међуетничких и свих других односа. У укупном броју убијених (подаци из призренског, метохијског, косовског, охридског и звечанског округа за четири месеца 1920. године који су сачувани), Албанци су чинили 78,3%, Срби 10,81%, остали становници 1,16%. Међу убијенима, жене су чиниле 2,89% убијених. Међу жртвама било је 13,29% оглашених одметника

(качака), али и 9,83% представника војних и цивилних власти (47% су били општински службеници, сеоски кметови, жандарми и њихове старешине Албанци). У 79,19% случајева убице су били Албанци. У 17,52% случајева разлог почињеног злочина била је крвна освета, у 31,39% освета, у 4,38% повод је жена. Држава успева да ухапси и процесуира само 7,3% убица. Остали се одмећу од власти, придружују качачким скупинама, премештају у друге делове Косова и Метохије или одлазе у Албанију. У 19,71% случајева жртве албанских убица су Срби. Срби су, такође у 2,89% случајева убице. Власт је извршила 17,34% убистава, а њене жртве су у 96,66% Албанци. Од тога процента 43,33% су оглашени одметници. У 8,67% случајева није разјашњено ко је убица. Затворено албанско друштво многа од тих питања решавало је мимо државе по својим неписаним правилима. Према доступним подацима, разбојништва, пљачке и крађе у 69,42% случајева вршили су Албанци. У 25,73% случајева њихове жртве су били Срби. Према социјалном статусу у 28,64% случајева жртве су били трговци.

Нестабилност живота подстицала је миграције. Оне су, опет, изазивале значајне друштвене промене. Било да су биле спољне или унутрашње, трајне или привремене, организоване или неорганизоване, добровољне или присилне, економске, социјалне, политичке, подстакнуте несигурношћу коју носи живот у сталном страху од сучељавања са оружаним бандама и бахаошћу власти, миграције су изазивале бројне конфликте и компромисе које појдинац и колектив успостављају са средином у којој живе. Ту се јављају дискриминације и отпори, социјална дезоријентација (често исказана у виду ксенофобије, национализма, културног шока, перманентног страха...), стално отуђење, промена идентитета...

Каква је била државна власт на Косову и Метохији првих послератних година? Нећемо погрешити уколико кажемо да је власт била изузетно лоша и као таква један од генератора несигурног живота. Бројност полицијског апарата никада није била довољна. Способности полиције и жандармерије биле су скромне, а прекорачивање надлежности и употреба силе неконтролисана. Послови које је требало обављати својом сложенешћу и обимом превазили су објективне могућности и капацитете чувара закона и заштитника државе. У периоду непосредно после ослобођења Косова и Метохије и полицијаска и управна власт суштински није добила шансу да профункционише. Након ослобођења суочила се са побуном албанских маса у коју су били укључени и италијански агенти. Исказивана бруталност у поступцима сведочила је о размерама немоћи.

Покушаји успостављања мира и реда нису давали жељене резултате, а често су били и контрапродуктивни. Постојећа државна сила није била довољна да заведе ред, а она којом су располагале албанске качачке чете подстицала је анархију и „отварала“ нове кругове насиља. Сила којом је располагала држава неселективно је употребљавана уз „бркање“ надлежности при свакодневној употреби војске, жандармерије и полиције. Закони нису поштовани, а делом их није ни било јер их „нова“ држава првих година није доносила, а „стари“ нису били ни валидни ни примењиви. Бројне уредбе нису имале ауторитет закона и нису поштоване. Ослон традиционалног албанског друштва на норме обичајног права додатно је компликовао постојеће односе у друштву. Био је видан судар са обичајима албанског друштва које није имало намеру да их поштује, али и са недовољном спремношћу власти да се придржавају прокламованих закона и донетих уредби. Понашање ван закона царовало је на целом

простору новоослобођених области. Институције модерне државе нису ни постојале, па тиме ни функционисале. Чиновништво је било и остало са оријенталним манирима и навикама. Осећај припадности држави било је тешко изградити и код Срба, а камо ли код Албанаца. Перспектива бољег живота није се назирала.

Жандармерија је у тек ослобођеним границама југословенске државе, посебно на Косову и Метохији, вршила више функција. Била је гарант очувања законитости. Представљала је кључни елеменат државне управе. Имала је задужење да обезбеђује позадину фронта. Показало се да није била спремна за извршење задатака који су јој били поверени. Томе је доприносио недостатак стручних кадрова и чињеница да су је у датим околностима чинили бивши жандарми, војници последње одбране (трећи позив), инвалиди и „иоле способни неборци“, размењени заробљеници, југословенски добровољци који нису желели или нису могли да се боре у регуларним јединицама. Насупрот њима протагонисти немира, отпора и побуне били су стари качаци – бунџије, отпадници од закона, појединци деценијама опредељени да корицу хлеба стичу отимачином и терором, људи којима је то било „природно стање“ у коме су живели и начин стицања материјалног богатства. Чињеница да је од укупног броја жандата у Краљевини СХС (око 12.000) 2/3 било сконцентрисано на простору на коме су живели Албанци (Косово и Метохија, Македонија, источни делови Црне Горе, део Санџака), речито је говорила о општој несигурности живота становништва и опасности којој је била изложена држава.

Држава „третира“ новоослобођене области као другоразредан проблем, препушта их самима себи услед заокупљености сложеним српско-хрватским односима. Административни апарат није доброг квалитета и

ни у чему не личи на способну државну бирократију. Бројне су неправилности у раду полиције. Постоји терор власти. Остаци старих организација, често терористичких, насилних, ванзаконских, наставили су да „живе“. Присуство качачких и комитских чета огледало се у свакодневном терору. Није био превазиђен ни стари конфликт војних и цивилних власти, наслеђен из времена које је уследило непосредно по „укључивању“ тог простора у састав српске, а касније југословенске државе. Корумпираност је била присутна на сваком кораку и на свим нивоима и имала је огромне размере. Понашање чиновништва и власти било је обележено високим степеном бахатости, одсуством одговорности, нејасним надлежностима које су водиле у општи хаос. Вођењем партијске политике у државним пословима (тзв. „партизанство“) било је константа у понашању власти. Све је то укидало будућност и држави и њеном албанском становништву.